

Politieke Emoties: over onze worsteling om het onvolmaakte te omarmen

In *Political Emotions* Nussbaum addresses the issue of the importance of recognition of public emotions for the realisation and protection of the ideals of our vulnerable liberal society in a rich and convincing way. Under the guidance of the tragedy of *Prometheus Bound* I reflect on how Nussbaum relates to the technique of public emotion management she offers in *Political Emotions*. What demons does Nussbaum encounter? On the one hand, Nussbaum turns out to be too strong minded about her perception of emotions as the right one and the central role of love in cultivating public emotions. On the other hand she struggles with the question about whether cultivating public emotions is to be considered as a Swiss army knife or as intrinsic valuable.

Faculteit der Wijsbegeerte

Erasmus Universiteit Rotterdam

Bachelor Thesis Wijsbegeerte deeltijd

Afstudeervariant Praktische Filosofie

Coco Bogers studentnummer 79283cb

Begeleider: Patrick Delaere

Adviseur: Awee Prins

ECTS: 10

26 juli 2017

10.012 woorden

Inhoudsopgave

- I. Inleiding (3)
- II. Nussbaums pleidooi voor cultivering van politieke emoties: waarom, wat en hoe? (4)
- III. Historische terugblik: heruitvinding van de 'burgerlijke godsdienst' (5)
- IV. Politieke idealen en inzichten uit de wetenschappen (6)
- V. Publieke emoties: over hoe liefde bijdraagt aan gerechtigheid (8)
- VI. Tragedies als leidraad in reflectie (11)
- VII. Politieke cultivering van emoties: Nussbaums demonen (13)
- VIII. Emotiemanagement: over onze worsteling om het onvolmaakte te omarmen (18)
- IX. Conclusie (19)
- X. Literatuurlijst (21)

Politieke Emoties: over onze worsteling om het onvolmaakte te omarmen.

*'We must embrace the people while condemning their acts. And, above all, we must try to embrace and to overcome ourselves.'*¹

I. Inleiding

'Wie op perfectie staat, is gedoemd te wanhopen'² stelt Martha Nussbaum in haar boek *Politieke Emoties*. Hoe groot onze behoefte aan grip en maakbaarheid ook, rode draad in Nussbaums werk is haar pleidooi voor de erkenning van onze menselijkheid en de grilligheid van het leven. Mensen zijn niet perfect. Het leven is dat ook niet. En ze gaan het nooit worden ook.

In *Politieke Emoties* verdedigt Nussbaum de stelling dat we de kracht van publieke emoties onderschatten. Ze schetst een tragisch beeld van hoe we in de geschiedenis van het politieke liberalisme het kind met het badwater dreigen weg te spoelen. In de focus op de ontwikkeling van politieke principes is er onvoldoende aandacht geweest voor de rol die publieke emoties spelen bij het realiseren en beschermen van die principes. En voor de impact die ze hebben in het ontwrichten van die principes.

In haar boek pleit Nussbaum voor het potentieel van dit door het politiek liberalisme overgeslagen perspectief. Met alleen goede wetgeving en beleid, zo luidt haar stelling, realiseren we geen politieke gelijkheid en rechtvaardigheid. Ze nodigt ons daarom uit te reflecteren op de toegevoegde waarde én ontwrichtende kracht die publieke emoties kunnen hebben bij de ondersteuning en realisatie van een rechtvaardigere samenleving. De liefde speelt daarbij een centrale rol. Een rechtvaardige samenleving kan volgens Nussbaum niet zonder liefde.

Wat vind ik van Nussbaums uitnodiging om onze kwetsbare liberale democratie te beschermen? Is emotiemanagement, politieke cultivering van publieke emoties, het antwoord? Nussbaums pleidooi roept zowel kritiek als bewondering op. Beide zijn de moeite van het onderzoeken waard. Waar schuurt het, wat zijn Nussbaums demonen? En waar dwingt haar pleidooi respect af?

Om die vraag te beantwoorden neem ik mijn toevlucht tot de door Nussbaum in haar oeuvre succesvol beproefde methode van reflectie op tragedies. Eén tragedie in het bijzonder vormt daarbij mijn leidraad: *Prometheus Geketend* van Aischylos. Met deze tragedie als gids onderzoek ik hoe Nussbaum zich verhoudt tot de door haar voorgestelde techniek van emotiemanagement. Is haar perceptie van emoties en de centrale rol die bij de cultivering van publieke emoties voor de liefde is weggelegd de juiste? En kan er een verklaring worden gegeven voor haar worsteling met de vraag of de cultivering van publieke emoties dient te worden beschouwd als Zwitsers zakmes of ook als intrinsiek waardevol?

¹ Nussbaum, M.C. *The Election of 2016, Powerlessness and the Politics of Blame*, DU Center for Middle East Studies, Published 14 February 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=3vunvFxMLuk>

² Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 247

Alvorens kennis te maken met de toegevoegde waarde die tragedies en die van Prometheus in het bijzonder hebben voor het inzichtelijk maken van de bewondering en kritiek waarop Nussbaums voorstel stuit licht ik haar visie toe.

II. Nussbaums pleidooi voor cultivering van politieke emoties: waarom, wat en hoe?

Politieke Emoties is het resultaat van het project waarin Martha Nussbaum haar politieke filosofie verbindt met haar onderzoek op het terrein van emoties. Waarom dit boek? Het spitst zich toe op een lacune die Nussbaum signaleert in de geschiedenis van het liberalisme. De focus heeft daarin vooral gelegen op de ontwikkeling van politieke principes. Oog voor de rol die publieke emoties bij het realiseren en beschermen van die principes kunnen spelen was er nauwelijks. En juist die rol moeten we volgens Nussbaum niet onderschatten. Alle samenlevingen, ook liberale democratieën, zijn intens emotioneel en worstelen met de stabiliteit van hun politieke cultuur en de veiligheid van hun gekoesterde waarden. Publieke emoties geven de gemeenschappelijke ambities van een liberale samenleving diepgang en kracht. Maar, ze hebben ook het vermogen om ambities te laten ontsporen doordat ze maatschappelijke tegenstellingen, hiërarchieën en vormen van onachtzaamheid en stupiditeit kunnen creëren of versterken.

Grote democratische leiders zoals Abraham Lincoln, Mohandas Gandhi en Jawaharal Nehru begrepen hoe belangrijk de politieke cultivering van passende emoties is voor de realisatie van politieke principes. Dit in tegenstelling tot de liberale politieke filosofie die weinig meer over dit thema heeft gezegd dan dat politieke cultivering van emoties zich op gespannen voet verhoudt tot liberale ideeën van vrijheid en autonomie. Nussbaum acht de tijd rijp dat daarin verandering komt. 'Als we emoties laten voor wat ze zijn, is dat voor antiliberaal krachten een enorme kans om de harten van de mensen te veroveren, op het gevaar af dat mensen liberale waarden slap en saai gaan vinden'³. Het is zaak te onderzoeken 'hoe een fatsoenlijke samenleving méér kan doen voor haar stabiliteit en motivatie dan door Locke en Kant werd gedaan, zonder daarbij onverdraagzaam en dictatoriaal te worden zoals in het geval van Rousseau's voorstel voor een dwingend opgelegde burgerlijke godsdienst'⁴.

Dat maakt nieuwsgierig naar het begrip publieke emoties. Wat zijn dat? Elke samenleving barst van de emoties, ook liberale democratieën. De soort emoties die centraal staat in Nussbaums boek zijn publieke emoties. Nussbaum omschrijft ze als uitingen van emoties, die betrekking hebben op politieke principes en de politieke cultuur in naties. Emoties gericht op de natie, de doelen van de naties, haar instituties en leiders, haar geografie en medeburgers beschouwd als mede-inwoners van een gemeenschappelijke ruimte. Belangrijk daarbij is dat emoties volgens Nussbaum altijd méér zijn dan impulsen. Het zijn ook inschattingen met een waarde toekennende inhoud⁵. Alle invloedrijke emoties zijn eudemonistisch. We waarderen de wereld altijd vanuit een persoonlijk gezichtspunt

³ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 12

⁴ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p.15

⁵ Nussbaum, M.C. (2004). *Emotions as Judgments of Value and Importance* in Solomon, R.C. (2004). *Thinking about Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford: Oxford University Press pp. 183-199

waarbij diepe emoties slechts worden opgewekt door onze 'kring van bekommernis'⁶: mensen, met wie we verbonden zijn door onze ideeën over wat een waardevol leven is.

Het waarom en het wat van Nussbaums project zijn daarmee geadresseerd. Dat brengt ons naar het hoe. Hoe realiseren we commitment aan ons streven naar gelijkheid en gerechtigheid voor iedereen? Het antwoord ligt volgens Nussbaum besloten in de politieke cultivering van publieke emoties. Die cultivering behelst twee opdrachten: het opwekken en handhaven van een sterke betrokkenheid van burgers bij waardevolle projecten die inspanningen en offers eisen en de daarmee verwante opdracht om krachten te bedwingen die de ambities en stabiliteit van een samenleving ondermijnen door educatie. Educatie brengt het vermogen bij om in iemand anders een volkomen gelijke menselijkheid te zien. De liefde speelt daarin een centrale rol: een rechtvaardige samenleving kan volgens Nussbaum niet zonder.

Hoe stimuleer je liefde en toewijding aan politieke idealen gegeven de stelling dat invloedrijke emoties eudemonistisch zijn? Hoe bouw je bruggen tussen abstracte principes en ieders persoonlijke kring van bekommernis? De tijd om dit te onderzoeken is volgens Nussbaum gunstig. We beschikken inmiddels over decennia aan wetenschappelijk emotie-onderzoek van cognitieve psychologen aangevuld met onderzoek van antropologen, primatologen, neurowetenschappers en psychoanalytici. Kijkend naar hoe je het voor elkaar krijgt blijken de kunsten, architectuur, humor, tragedie, retoriek, muziek en poëzie in dat veranderingsproces een grote rol te spelen. Ze zijn, zo waarschuwt Nussbaum, geen 'Esperanto voor het hart'⁷. Ze ontleen hun kracht juist uit hun culturele bepaaldheid. Met onder andere Whitman, Tagore en Mozart als voorbeelden pleit ze voor de aanpak van problemen in onze onvolmaakte samenleving in een geest van liefde. Ze onderzoekt om wat voor soort of soorten liefde het daarbij gaat en door welke media en instituties die kunnen worden overgebracht. Dit doet ze in drie stappen die ik aansluitend nader verken.

III. Historische terugblik: heruitvinding van de 'burgerlijke godsdienst'

De Europese politiek moest na de Franse Revolutie nieuwe samenlevingsvormen ontwikkelen. Eén van de uitdagingen was om de bevolking zonder dwang tot offers bereid te krijgen. Daarop volgden allerlei voorstellen voor een 'burgerlijke godsdienst' of 'godsdienst van de mensheid' ter ontwikkeling van een breed medegevoel. Het denken over burgerlijke emoties splitste zich op in twee richtingen. De tak van Rousseau en Comte koos voor het afdwingen van homogeniteit om emoties werkzaam te laten zijn. Dat resulteerde in theorieën over emotionele solidariteit waarin geen ruimte was voor kritische vrijheid en persoonlijke liefde. En in een visie op mensen die op dezelfde wijze zouden liefhebben en denken. De andere richting was die van Mozart, Da Ponte, Mill en Tagore. Zij vatten een breed medegevoel op als iets veel gevarieerder en zelfs iets innerlijk tegenstrijdigs. Hun metaforen voor deze nieuwe politieke liefde ontleenden zij aan de poëzie, dissidente muziek en komedie.

⁶ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 21

⁷ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 23

Nussbaum kiest voor het pad dat is ingeslagen door Mozart, Mill en Tagore. Mozarts Cherubino in *Le Nozze di Figaro* schetst volgens haar een aantrekkelijk beeld van een burger die streeft naar een wederkerige, respectvolle liefde. Een liefde die uitnodigt tot openhartige, speelse maar ook verdiepende gesprekken. Mills educatieve voorstellen die laten zien hoe een samenleving kan proberen om burgers van het Cherubijnse type te vormen geven dit beeld een politieke structuur. Hij maakt de verbinding tussen een veelomvattend medeleven en een geest van experimenteren en kritiek. Tagore, tenslotte, werkt dit uit. Hij vraagt aandacht voor de bereidheid die burgers moeten hebben om afscheid te nemen van dode tradities en voor de ruimte die de samenleving moet bieden voor kritische vrijheid en gedurfde innovatie. In Tagore's samenleving is plaats voor religies. Hij respecteert die en wil ze onderdeel maken van een politiek van wederkerigheid. Zo krijgt Nussbaums politieke en praktische vorm van een verdedigbare burgerlijke godsdienst gestalte. Context is bij dit alles belangrijk. De aangehaalde praktische voorstellen zijn zo inspirerend omdat ze zijn doordrongen van inzicht in de geschiedenis, tradities en problemen van een natie.

IV. Politieke idealen en inzichten uit de wetenschappen

Met de historische terugblik geeft Nussbaum richting. Om de traditie van Mozart, Mill en Tagore verder te ontwikkelen is echter meer nodig. Om maatschappelijke problemen op te lossen hebben we inzicht nodig in onze politieke idealen, de middelen die ons bij de realisatie daarvan kunnen helpen en in de problemen die we daarbij tegenkomen. Nussbaum doet daartoe enerzijds een beroep op haar leermeester Rawls en anderzijds betreft ze het recente onderzoek op het gebied van de psychologie, primatologie en antropologie in haar beschouwing.

Elk politiek ideaal wordt ondersteund door zijn eigen typische emoties. Belangrijk daarbij is Mozarts les om mensen te accepteren zoals ze zijn. Het is zaak om balans te vinden in het enerzijds niet overvragen van mensen en hen anderzijds wel uit te dagen om een betere en rechtvaardigere samenleving te ambiëren. Waar Mozart aandacht vraagt voor het eerste, benadrukt Tagore het belang van dat laatste: 'Als de politieke cultuur van een land tam en gemakzuchtig is, dan heeft de bevolking van dat land het opgegeven volledig mens te zijn'⁸.

Welke politieke idealen heeft een fatsoenlijke natie die naar rechtvaardigheid streeft? Nussbaum beklemtoont dat elke beschrijving daarvan uiteindelijk historisch en contextueel is. Kenmerkend voor liberale politieke samenlevingen zijn gelijke menselijke waardigheid, gelijke politieke en burgerlijke vrijheden, algemene zorg voor vrijheidsrechten en voor een gelijke bescherming door wetten. De rol van onderwijs is in dat alles cruciaal. Gezien het feit dat alle samenlevingen worstelen met de geschiedenis of realiteit van ondergeschiktheid van bepaalde groepen, moeten ze enerzijds emoties cultiveren die leiden tot gelijkheid qua respect en verdraagzaamheid. En anderzijds emoties afremmen die strijdig zijn met deze normen. Daarbij is een kritische cultuur de sleutel tot de duurzaamheid van liberale waarden. In het algemeen moet er zoveel mogelijk ruimte zijn voor het uiten van kritiek op de onderliggende waarden en doelstellingen van een land, iets wat prima verenigbaar is met een krachtige publieke inzet voor die waarden.

⁸ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 120

Gelijk respect vereist dat politieke principes het voorwerp moeten zijn van een overlappende consensus onder alle redelijke burgers die elkaar als gelijken respecteren. En dat ze niet gegrondvest zijn op een overheersende doctrine over de betekenis en de grond van het leven. Daartoe moeten politieke principes beschikken over twee eigenschappen. Hun reikwijdte moet beperkt zijn: ze mogen alleen gericht zijn op essentiële politieke rechten en de status van burgers. En hun fundering moet niet te diepgaand zijn in de zin dat ze door controversiële claims worden gerechtvaardigd. 'Politieke principes getuigen van een gelijk respect voor alle burgers, begrepen als aanhangers van allerlei religieuze en seculiere doctrines, en geen enkele doctrine wordt dwingend door overheden opgelegd'⁹. Overlappende consensus werkt zodanig dat praktijken, die zijn verboden in de publieke sfeer uiteindelijk leiden tot heroverweging onder mensen van onderdelen van hun visie op het leven. Kenmerkend voor Nussbaums visie is acceptatie van het feit dat we leven met een grote mate van spanning en verdeelde loyaliteiten.

Gevraagd naar hoe de politieke sfeer zijn politieke idealen afdwingt onderscheidt Nussbaum wettelijke dwang en informele overreding. Voor de politieke kernwaarden geldt dat die dwingend kunnen en moeten worden opgelegd. Dat maakt de urgentie des te groter om publieke emoties in aantal en qua diepgang te beperken. Veel emotionele thema's waarin verdriet, afkeer en andere emoties optreden lenen zich niet voor politiek gebruik. Daarbij kun je je afvragen of de politieke cultuur dan nog wel iets interessants kan zeggen over die emoties. Dat is wel degelijk het geval: ze dient te blijven proberen om het probleem van sektarisme zo goed mogelijk te adresseren omdat veel schadelijke politieke trends zijn geworteld in de kindertijd en het gezin. En voor wat betreft de geringere diepgang geldt dat er weliswaar geen steun moet worden gezocht bij theologische of metafysische tradities, maar dat er geen beletsels zijn om een beroep te doen op empirische psychologie, primatologisch onderzoek naar het verschil tussen mens en dier en van historisch en sociologisch onderzoek naar vooroordelen.

Publieke emoties zijn zowel een bron van stabiliteit voor politieke idealen als van de drijfveren om ze effectiever te maken. Maar emoties hebben zelf ook stabiliteit nodig. Ze zijn werkzaam op twee niveaus. Als wetten en instituties eenmaal redelijk en billijk zijn zullen emoties die ondersteunen. En tegelijkertijd zijn emoties drijfveren om die wetten en instituties te verbeteren. In die zin belichamen instituties zelf het inzicht van emoties.

Hoe helpt het recente onderzoek op het gebied van de psychologie, antropologie en primatologie bij het verder ontwikkelen van de traditie van Mozart, Mill en Tagore? Vergelijkend onderzoek naar emoties van mens en dier biedt inzicht in de structuur, grenzen en mogelijkheden van altruïsme. En het onthult bronnen van typisch menselijke morele problemen. Die aanpak, aldus Nussbaum, geeft ons meer inzicht in het 'radicale kwaad': 'de krachten die in alle samenlevingen en – uiteindelijk – in ieder van ons op de loer liggen, met name de neiging om het kwetsbare zelf te beschermen door anderen te kleineren en achter te stellen'¹⁰. Vergelijkend onderzoek geeft ons daarnaast meer inzicht in de middelen die we hebben om dat kwaad te overwinnen.

⁹ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 132

¹⁰ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos pp. 161-195

Onderzoek naar de mate waarin medeleven bij mens en dier met elkaar samenhangen, leert ons dat dieren in staat zijn tot een onvoorwaardelijke soort liefde waarbij geen sprake is van schuld. Ons menselijke vermogen om schuld toe te kennen kan een behoorlijke hindernis voor medeleven zijn. Deze beperkte reikwijdte van ons medegevoel is niet de enige hindernis. In de vergelijking van mens en dier komt naar voren hoe opvallend de rol is die afkeer en schaamte voor ons menselijke lichaam spelen in de menselijke ontwikkeling, een probleem dat dieren niet lijken te kennen. Het is zaak dat de mens een gezonde relatie tot zijn lichaam ontwikkelt. En daarnaast is het zaak dat een gezonde samenleving de menselijke neiging om te buigen voor gezag en groepsdwang tegengaat door te voorzien in voldoende ruimte voor een kritische cultuur en door het stimuleren van onafhankelijk en kritisch denken via onderwijs en de publieke cultuur.

Respect blijkt daarbij als emotie onvoldoende in staat te zijn om de neiging van mensen om elkaar te tiranniseren te beteugelen. Afkeer ontzegt groepen mensen hun fundamentele menselijke waardigheid. Respect, dat afkeer toelaat, zal daarom nooit alle burgers als gelijken kunnen omvatten zonder dat daaraan iets voorafgaat. 'Het moet gevoed worden door verbeeldingsvolle betrokkenheid bij het leven van anderen en het besef van hun volledige menselijke gelijkheid'¹¹. Empathie voorziet daar evenmin afdoende in: ook sadisten kunnen zich verplaatsen in een ander. Het soort verbeeldingsvolle betrokkenheid dat we nodig hebben, aldus Nussbaum, wordt gevoed door liefde. Liefde draagt dus bij aan gerechtigheid, vooral wanneer die nog niet volledig is gerealiseerd. Dat nodigt uit tot een onderzoek naar hoe liefde aan gerechtigheid kan bijdragen, hetgeen Nussbaum in het laatste deel van haar boek doet.

V Publieke emoties: over hoe liefde bijdraagt aan gerechtigheid

Hoe kan een fatsoenlijke samenleving haar burgers inspireren tot politieke emoties zonder dat dit ten koste gaat van liberale vrijheid? En hoe onderzoek je zoiets?

Elke beschrijving van de doelen en belangrijkste opdrachten van een samenleving is uiteindelijk historisch en contextueel. Een top down theorie van de cultivering van publieke emoties is vanuit dat perspectief volgens Nussbaum geen optie omdat ze het belang van context en historie te kort zou doen. Ze kiest daarom voor een 'semi theoretische' weg waarin ze onderzoekt hoe we de publieke cultivering van publieke emoties op verschillende terreinen van het leven op een goede manier zouden kunnen benaderen en illustreert dat aan de hand van concrete voorbeelden. Met de voorbeelden wil ze sceptici ervan overtuigen dat publieke emoties een vitaal en effectief onderdeel kunnen zijn van ons streven naar rechtvaardigheid waarbij ze onze liberale vrijheden niet aantasten maar juist versterken.

Nussbaum start met vaderlandsliefde: hoe cultiveer je de gevoelens die burgers voor hun land hebben op een manier dat hun vaderlandsliefde een ondersteunende rol speelt in het verwezenlijken van de doelen van een samenleving? Veel mensen zijn hierover sceptisch gezien het gevaar dat patriottisme het kritische vermogen uitschakelt en de redelijkheid in een samenleving ondermijnt. Het negeren heeft echter ook zo zijn nadelen: daarmee misken je hoe patriottisme ons ertoe kan brengen om offers voor ons land te brengen en loop je het risico dat het wordt ingezet op een

¹¹ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 357

verkeerde manier. Vaderlandsliefde van de goede soort verhaalt over wat de moeite waard is om in de toekomst voor te vechten. Het moedigt aan om lief te hebben zonder dat het de kritische vermogens ondermijnt. Dat gebeurt met symbolen en retoriek, en door emotionele herinneringen aan het verleden op te roepen.

Hoe onderwijs je patriottisme? Wat zijn daarbij aandachtspunten? Nussbaums gebruiksaanwijzing daarvoor laat zich als volgt samenvatten: breng liefde bij voor de natie zoals die werkelijk is (liefde voor de historische waarheid), introduceer kritisch denken zo vroeg mogelijk, signaleer verschillen bij het inleven in andermans positie, en licht toe waarom er oorlogen zijn gevoerd zonder daarbij te demoniseren. Scholing dient door instituties te worden beschermd. Met het oog op de grilligheid van de stem des volks is het wenselijk om voor de instandhouding van een goede patriottistische gedachte niet enkel en alleen te vertrouwen op hoe schoolbestuurders en wetgevers reageren op de waan van de dag. Drie factoren maken de kans groter dat een patriottistische opvoeding resulteert in succesvolle ondersteuning van de politieke idealen van een samenleving:

- Constitutionele rechten en een onafhankelijke rechterlijke macht ter bescherming van minderheden tegen de paniek en overdrijving van de meerderheid;
- Maatregelen die de rechten van migranten beschermen gezien het risico dat patriottisme omslaat in xenofobie;
- Vrijheid van meningsuiting en vrije pers: bescherming van het recht van intellectuelen om hun stem te laten horen.

Aansluitend onderzoekt Nussbaum twee bijzonder ontregelende emoties: verdriet en afkeer. De uitdaging bij publieke rouw is erin gelegen om verdriet zodanig te kanaliseren dat het wederkerigheid en veelomvattend medeleven bevordert. Bij publieke afkeer is het zaak die zo goed mogelijk te bedwingen. In dat perspectief, zo stelt Nussbaum, hebben alle samenlevingen behoefte aan zoiets als de geest van tragedie en komedie. De eerste geeft uitdrukking aan het medeleven en ondervonden verlies, de tweede laat zien hoe we boven afkeer kunnen uitstijgen in een geest van opgetogen wederkerigheid.

Volgens Nussbaum spelen tragische dilemma's in het politieke leven een dubbelrol. Enerzijds maakt de confrontatie met tragische dilemma's dat we onze emoties en verbeelding richten op het belang van fundamentele rechten. Anderzijds stimuleert de intense beleving ervan ons om te proberen de wereld zo in te richten dat we zo min mogelijk met dit soort conflicten worden geconfronteerd. Waar de tragedie onze kwetsbaarheid benadrukt op een wijze die veelomvattend medeleven stimuleert, omarmt de komedie het kwetsbare lichaam als iets dat bij het leven hoort en waarover we samen kunnen lachen.

Hoe creëren we zoiets in onze moderne liberale democratie? Hoe zorgen we ervoor dat burgers in aanraking met het tragische en het komische komen? Nussbaum belicht verschillende manieren waarop dat gebeurt: via leesclubs, films, cartoons, literatuur, dans, muziek, cabaret en architectuur. Moderne liberale samenlevingen kunnen een brug slaan tussen eudemonische emoties en universeel medeleven via politieke retoriek, gesubsidieerde beeldende kunst, openbare parken en monumenten, literaire debatten en nationale feestdagen. Een fatsoenlijke samenleving kan daarnaast radicale humor bevorderen door humoristen enerzijds niet te vervolgen en anderzijds het belang van humor te erkennen middels het beschikbaar stellen van toelagen en prijzen.

Daarmee zijn we er nog niet. Telkens opnieuw moeten we onszelf de vraag stellen hoe we een mentaliteit kunnen bevorderen die positief staat tegenover goede wetgeving en instituties. Hoe we het risico op afstomping voorkomen in ‘teveel van hetzelfde doen’ zoals een overdaad aan nationale feestdagen creëren. En hoe we de zo noodzakelijke verwondering bevorderen die nodig is bij het opwekken van liefde voor onze idealen. Daarbij is het nodig dat invoelende liefde met haar gerichtheid op details alomvattend en tot op zekere hoogte abstract wordt zoals in de foto’s van de *New Deal* gebeurt die zowel persoonlijk als representatief zijn. Met stellen dat liefde belangrijk is voor gerechtigheid, bedoelt Nussbaum dat de publieke cultuur niet lauw en emotieloos mag zijn. ‘Er moet vaak genoeg sprake zijn van veelomvattende liefde, poëzie, muziek, affectie en spel om ervoor te zorgen dat de onderlinge relaties en de relatie van burger tot natie geen lege routine worden’¹².

Drie emoties met het vermogen om de inzet voor het algemeen welzijn te ondermijnen zijn angst, afgunst en schaamte. Elk van deze emoties heeft zijn eigen emotionele inhoud die vraagt om een eigen strategie.

Angst gaat vaak samen met blikvernaauwing en maakt ons extreem egoïstisch. Een publieke cultuur kan angst temperen door erkenning, optimisme en inspanning. Door stedelijke architectuur die uitnodigt tot interactie en spel. En door stoutmoedig denken dat vicieuze cirkels doorbreekt.

Afgunst gaat in haar focus op superioriteit samen met indirect vijandige gevoelens naar de bezitter. Het verkleint zowel de kring van bekommernis als het besef dat we allemaal evenveel kans hebben om door het noodlot te worden getroffen, hetgeen ten koste gaat van empathie. Naast een aanpak waarbij een grote rol is weggelegd voor wetten en instituties, het schoolstelsel en het economisch stelsel kan de politieke cultuur hierin ondersteunen door in te zetten op een gevoel van lotsverbondenheid tussen mensen die, hoe verschillend hun status ook, een gemeenschappelijke geschiedenis, taak of vijand hebben. Nussbaum illustreert dit aan de hand van de politieke retoriek van Roosevelt, Gandhi’s persoonlijke levensstijl die anderen aanmoedigde tot gedragsverandering, en de aanleg van Central Park als ‘park van het volk’.

De laatste emotie die onze support voor politieke idealen bedreigen kan is schaamte. Een ‘pijnlijke emotie in reactie op je eigen verzuim om een wenselijke karaktertrek te vertonen’¹³. Kenmerkend voor publieke schaamte is dat sommige mensen en groepen er vatbaarder voor zijn dan andere en dat ze gepaard gaat met vernedering en de erkenning dat je minderwaardig bent. Het beschadigt de eudemonistische gedachte doordat het permanente breuken tussen kringen van bekommernis veroorzaakt. De aanpak ervan vraagt van het onderwijs een manier van lesgeven die psychologisch verantwoord is en vraagt van de samenleving dat zij prestaties van tot dusver geminachte groepen erkent. Nussbaum illustreert dit aan de hand van Ambedkar’s strijd tegen het kastenstelsel en de perikelen rondom het Roosevelt Memorial.

¹² Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 304

¹³ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 339

Nussbaum trekt drie algemene conclusies uit haar onderzoek:

1. Bij cultivering van publieke emoties moeten we rekening houden met plaats en tijd, met de bijzondere cultuur van de groepen die ze raakt. Cultivering van publieke emoties is altijd context-gebonden.
2. Om afkeer te overwinnen moeten we een gezondere relatie ontwikkelen tot ons lichaam. Starre gender-rollen beperken en bedreigen sociale samenwerking.
3. Politieke liefde is veelvormig en moet dat ook zijn. Alle soorten liefde kunnen inspireren tot een coöperatieve houding en onzelfzuchtig gedrag.

De fatsoenlijke samenleving waarover Nussbaum het heeft, is er een die niet elk soort emotie aanmoedigt, maar is er wel voorstander van dat burgers de openbare ruimte op hun eigen manier bewonen. Politieke emoties zijn echte gevoelens van echte mensen die op hun eigen manier liefhebben, rouwen, lachen en naar gerechtigheid streven.

Overtuigt Nussbaum? En waar schuurt het in haar betoog? Om die vraag te beantwoorden neem ik mijn toevlucht tot de door haar zo geliefde Griekse tragedies.

VI Tragedies als leidraad in reflectie

Het waardevolle van tragedies is dat ze ons in staat stellen om te reflecteren op het noodlot en hoe wij ons daartoe verhouden. Tragische reflectie is, zoals Jos de Mul het in *De Domesticatie van het Noodlot* omschrijft, ten diepste doordrongen van de ambivalentie van de menselijke vrijheid. Enerzijds doordringt tragische reflectie ons van de fantastische vrijheid van de mens, anderzijds van het feit dat die vrijheid tegelijkertijd ons noodlot is.

De Mul onderscheidt een drietal transformaties die onze houding tot het noodlot in de Europese geschiedenis heeft ondergaan en verkent de grenzen van een vierde. Waar de eerste drie transformaties bij de moderne mens hebben geleid tot het vervangen van het noodlot door het idee van de maakbaarheid van het lot middels technologie, is de vierde er één waarin sublimatie van het noodlot plaatsvindt door onze zucht naar beheersing kritisch te bevragen. Tragische reflectie op ons morele en politieke handelen betreft ook reflectie op het technische handelen van de mens, aldus de Mul.¹⁴ Hoe realistisch is het te denken dat techniek ons in staat stelt alles wat ons niet zint te voorkomen? En hoe realistisch is het dat wij onszelf daarin positioneren op een wijze waarin wij niet zelf zijn verworpen tot techniek? In deze vierde houding ten aanzien van het noodlot, die De Mul omschrijft als 'tragisch humanisme'¹⁵, zien wij de tragische dimensie onder ogen die kleeft aan techniek. Techniek maakt ons 'maakbare' leven enerzijds mogelijk, terwijl wij anderzijds het inzicht missen dat nodig is voor de beheersing ervan. Juist in de kwetsbaarheid van dat wat ons lief is, zo stelt De Mul, ligt ons geluk. Eén tragedie in het bijzonder belicht dit volgens hem meesterlijk: *Prometheus geketend* van Aischylos. Tijd om mijn gids aan u voor te stellen.

¹⁴ Mul, J. de (2014). *De Domesticatie van het Noodlot*. Rotterdam: Lemniscaat p. 16

¹⁵ Mul, J. de (2014). *De Domesticatie van het Noodlot*. Rotterdam: Lemniscaat p. 305

*Prometheus geketend*¹⁶ vangt aan bij de rots waaraan Prometheus wordt geketend door Hephaistos in opdracht van oppergod Zeus. Aanleiding is Prometheus' ongehoorzaamheid aan Zeus. In weerwil van Zeus' gebod om de mens aan zijn lot over te laten nu Prometheus' broer iets te kwistig is geweest met het uitdelen van vaardigheden aan sterfelijke wezens en daarbij voor de mens niets heeft overgelaten, krijgt Prometheus het niet over zijn hart om de weerloze mens te laten verkommeren. Hij besluit Zeus' gebod aan zijn laars te lappen en in verzet te komen door de mens het aan goden voorbehouden vuur en de techniek te schenken. Deze gift redt de weerloze mens. Ook voor het ondraaglijke besef van de eindigheid van de mens heeft Prometheus een medicijn. Hij rust de mens uit met blinde hoop.

Zeus' wraak is wreed. Hij straft Prometheus door hem te laten vastketenen aan een rots. En of dat nog niet genoeg is, pikt Zeus' adelaar om de dag zijn lever uit. Dit alles zonder enig ander perspectief dan eindeloos lijden, want de voorzienige Prometheus is onsterfelijk.

De tragedie kent ook een ironisch element. Prometheus wordt gevangengehouden met dezelfde technologie als waarmee hij de mens heeft gered. Of, zoals de Okeaniden die hem bezoeken het zo fraai verwoorden: 'U bent wel een aparte dokter dat u aan uw eigen medicijn ten onder gaat'.

Desalniettemin houdt de voorzienige Prometheus ook geketend stand: 'Bewust misdeed ik, alle gevolgen wist ik lang vooruit'. In weerwil van de wijze raad van zijn bezoekers weigert hij excuses aan te bieden of tot inkeer te komen. Hulp wijst hij af. Hij is trots op zijn daad. Zijn hoop is gevestigd op het feit dat Zeus hem ooit hard nodig gaat hebben. Met zijn gave om de toekomst te kunnen voorzien heeft Prometheus namelijk als enige kennis van hoe Zeus zijn eigen ondergang zal bewerkstelligen.

Over de exacte afloop van deze tragedie blijven we – net zoals in deze thesis over het tragische lot dat onze samenleving volgens Nussbaum treft als we ons niet toeleggen op de cultivering van publieke emoties – in het ongewisse. Alleen het eerste deel van de tragedie is bewaard gebleven. Van de twee laatste delen resteren slechts fragmenten. Die nodigen overigens uit tot optimisme over Prometheus' lot: zo draagt het tweede deel de titel *Prometheus ontketend*. En heet de derde *Prometheus vuurdrager* waarin hij volgens menig expert als een soort van hedendaagse goeroe zijn eigen cultus krijgt.

Waarom deze tragedie als leidraad? Ik heb er twee redenen voor. Enerzijds die blinde hoop waarmee we zijn uitgerust: het is niet mogelijk de consequenties te overzien van ons vrije handelen, en toch is er tegelijkertijd altijd dat optimisme, de hoop op dat we het wel voor elkaar krijgen als we maar ons best doen en het slimmer/beter/anders aanpakken. En anderzijds de rol die techniek in ons leven speelt. Die maakt dat maakbare leven enerzijds mogelijk, en tegelijkertijd missen we het inzicht dat nodig is voor de beheersing ervan. We zijn er ook een speelbal van geworden in zoverre we de gevolgen van de inzet van techniek niet kunnen overzien. Er kleeft, zo stelt De Mul, een tragische dimensie aan techniek die de tegenstelling tussen optimisme en pessimisme voorbij gaat¹⁷. De blinde hoop dat een volgende innovatie het leven beter maakt is hardnekkig. En tegelijkertijd kunnen

¹⁶ Aeschylus. *Prometheus Bound*. <http://classics.mit.edu/Aeschylus/prometheus.html>

¹⁷ Mul, J. de (2014). *De Domesticatie van het Noodlot*. Rotterdam: Lemniscaat p. 21

we niet anders dan constateren dat die hoop ijdel is: 'We beleven een wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de moderne technologie'¹⁸.

Nussbaum pleit voor de politieke cultivering van publieke emoties als reactie op het noodlot dat de liberale politiek dreigt te treffen in haar zucht naar beheersing middels wetgeving en beleid. Maar ook emotiemanagement is een techniek. Hoe verhoudt Nussbaum zich tot de door haar voorgestelde techniek? Erkent zij de tragische dimensie die eraan kleeft? Wat zijn Nussbaums demonen?

VII Politieke cultivering van emoties: Nussbaums demonen

Net zoals de helden in de door haar zo veelvuldig aangehaalde Griekse tragedies kent Nussbaums werk eigen demonen. Enerzijds is dat haar stellige overtuiging dat haar perceptie van emoties en de centrale rol die bij de cultivering van publieke emoties voor de liefde is weggelegd de juiste is. Anderzijds is dat haar worsteling met de vraag of de cultivering van publieke emoties dienen te worden beschouwd als Zwitsers zakmes of ook als intrinsiek waardevol. Tijd om beide nauwkeuriger onder de loep nemen.

Nussbaum roept behoorlijk wat weerstand op met haar stelligheid dat haar *Upheavals of Thought* voorziet in dé juiste basis voor emotiemanagement in een liberale democratie. Het valt buiten de scope van deze thesis om hier een diepgaande analyse van het –overigens meer dan interessante – emotiedebat te geven. Maar dat debat dient wel belicht te worden gezien de op zijn zachtst gezegd merkwaardige houding die Nussbaum ten aanzien van dat debat inneemt sinds het schrijven van *Upheavals of Thought*. Haar buiten beschouwing laten van het lichamelijke element krijgt in het discours hierover steeds minder steun.

Opvallend in het debat over emoties is, aldus Lefevère¹⁹ in 'De strijd om emoties', de neiging om emoties te beperken tot één aspect. Waar Nussbaum emoties reduceert tot opflakkingen van het denken, beperkt James ze tot lichamelijke veranderingen en ligt de focus bij evolutiebiologen vooral op lichamelijke processen en ons brein. Dat komt het debat niet ten goede: juist de kritische cultuur waarin ruimte is voor verwondering, een open blik en nieuwsgierigheid die Nussbaum zo voorstaat zijn hier nodig. En precies daarin, zo stellen een aantal filosofen, schiet Nussbaum tekort als het op de reflectie op emoties aankomt.

Belangrijk voor Nussbaums pleidooi is de veronderstelling dat emoties méér zijn dan impulsen en ook een cognitieve, waarde toekennende inhoud hebben. Hierin staat zij niet alleen. Maar daarin, zo stellen een aantal filosofen, slaat ze door in zoverre ze de lichamelijkeheid die met emoties gepaard gaat grotendeels negeert. Waar Nussbaum brede waardering krijgt voor de wijze waarop ze een lans heeft gebroken voor het belang van cognitie voor emoties, heeft ze volgens Mariëtte Willemsen in

¹⁸ Mul, J. de (2014). *De Domesticatie van het Noodlot*. Rotterdam: Lemniscaat p. 22

¹⁹ Lefevère, M. (2008), *De Strijd om Emoties. Waarom een reductie van emoties tot louter gedachten geen correcte analyse biedt voor ons emotioneel leven*. Gent: Universiteit van Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte (masterthesis).

haar eigen reflectie erop onvoldoende aandacht voor hun 'sidder- en bibberaspecten'²⁰. Ze beschrijft dit treffend aan de hand van het voorbeeld dat iemand met vliegangst kokhalst en trilt van angst. Die angst laat zich niet wegrationaliseren door uit te leggen dat vliegangst ongefundeerd is²¹. We kunnen onszelf weliswaar proberen te overtuigen dat het veiliger is om te vliegen dan om de auto of fiets te nemen, en aansluitend het vliegtuig instappen, maar daarmee is ons angstgevoel niet uitgeschakeld.

Nussbaum benadrukt in *Politieke Emoties* weliswaar het belang van het overwinnen van onze afkeer voor onze lichamelijkheid, maar ze gaat aan diezelfde lichamelijkheid voorbij in haar neiging om emoties te ontdoen van alle lichamelijkheid en ze te reduceren tot oordelen waarbij alleen het cognitieve aspect resteert. Hoe waardevol het cognitieve aspect ook, resultaten van recent neurowetenschappelijk onderzoek en theorievorming over emoties nodigen volgens Lefevere uit tot een bredere blik op emoties waarin het lichamelijke aspect wel aandacht krijgt. Nussbaums cognitieve reductie van emoties is niet de enige, en wellicht ook niet de beste manier om ons emotionele leven beter te begrijpen. Zo voorziet Darwins evolutietheorie in de mogelijkheid om emoties te benaderen als functionele aanpassingen die bijdragen tot ons overleven, plaatst William James' werk over emoties de spotlights op het belang van de lichamelijke reactie en leert neurowetenschappelijk onderzoek ons meer over de gebieden in ons brein die cruciaal voor emoties zijn. Damasio heeft overtuigend aangetoond dat emoties onbewust kunnen werken, óók als een patiënt belangrijke cognitieve vermogens is kwijtgeraakt, zoals zijn geheugen²². En hij heeft ons laten zien dat een patiënte die geen angst meer kon voelen door een beschadiging in haar hersenen nog perfect in staat was om te begrijpen wat angst is²³. De empirie kortom, toont volgens Lefevere en anderen aan dat Nussbaum het mis heeft als ze de lichamelijkheid als cruciaal element links laat liggen.

Waarom sluit Nussbaum lichamelijkheid als cruciale factor uit in haar duiding van emoties? Lefevere vermoedt dat Nussbaums emotietheorie een gevolg is van haar onderliggende ethische visie. Emoties, beschouwd als intelligente reacties op situaties, kunnen een essentieel onderdeel vormen van ethiek en politiek. Maar 'emoties, louter als biologisch proces beschouwd, kunnen politiek gesproken niet aangewend worden om een bepaalde maatschappij te promoten'²⁴. Als we emoties zouden begrijpen als niet-denkende lichamelijke processen die instinctief worden opgeroepen, dan zijn ze onvoldoende vatbaar voor opvoeding en aanpassing. Om dat gevaar te ontwijken gaat Nussbaum voorbij aan het feit dat haar perceptie van emoties toe is aan revisie nu wetenschappelijk onderzoek ons leert dat lichamelijke processen wel degelijk een wezenlijk onderdeel zijn van

²⁰ Willemsen, M. (2010), *Denkbewegingen. Inleiding in de Filosofie van de Emoties*. Amsterdam: Ambo Anthos Uitgevers

²¹ Het vliegangst-argument wordt door Da Sousa besproken in de kritiek op het cognitivisme in het emotie-debat in De Sousa, R. (2013), *Emotion*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/emotion/>

²² Damasio, (2003) *Ik voel dus ik ben*. Amsterdam: Wereldbibliotheek p. 53

²³ Damasio, (2003) *Ik voel dus ik ben*. Amsterdam: Wereldbibliotheek pp. 70-75

²⁴ Lefevere, M. (2008), *De Strijd om Emoties. Waarom een reductie van emoties tot louter gedachten geen correcte analyse biedt voor ons emotioneel leven*. Gent: Universiteit van Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte (masterthesis) p. 45

emoties. Haar 'hoop' op het hebben gevonden van een medicijn voor het beschermen van het politieke liberalisme in emotiemanagement gaat ten koste van reflectie op haar emotie-begrip.

Nussbaums tweede demon is haar worsteling met de vraag of publieke emoties dienen te worden beschouwd als een Zwitsers zakmes of dat ze ook intrinsiek waardevol zijn. Alhoewel ze erkent dat een instrumentalistische visie op de cultivering van publieke emoties iedereen makkelijker binnenboord houdt, kiest ze voor het laatste. Nussbaum geeft de voorkeur aan burgers met echte gevoelens die met echte politieke liefde op elkaar reageren (althans soms en in sommige opzichten), boven burgers zonder gevoelens of burgers met echte maar verkeerde gevoelens die ze uit plichtsbesef beheersen. 'Als politiek doel is de burger die in de traditie van Tagore, Whitman en Mozart staat gewoon aantrekkelijker dan de matte plichtsgetrouwe burger'²⁵.

Die voorkeur verhoudt zich lastig tot haar poging om haar theorie over emoties te verbinden met haar eerdere werk over rechtvaardigheid waarin Rawls' overlappende consensus een belangrijke rol speelt, zo stelt John Tasioulas²⁶. Alleen een mager politiek concept zonder te veel controversiële stellingen over wat de moeite waard is in het leven kan voorwerp van overlappende consensus zijn. Is Nussbaums concept van emoties en haar ideaal van een burger in de geest van Tagore, Whitman en Mozart daarvoor niet iets te controversieel? Nussbaum zelf denkt dat dat wel meevalt: de lat ligt niet te hoog. De liefde waarover ze het heeft, is er één voor de mens en de samenleving met al hun gebreken. Mensen kunnen ontzettend ontevreden zijn over hun land en zich er toch diep in hun hart mee verbonden voelen. Net zoals de persoonlijke liefde zich niet laat afschrikken door gebreken, zo stelt ze, laat ook de liefde voor je stad of land zich niet afschrikken door onvolmaaktheid. Meer liefde vraagt ze niet. Maar met minder lijkt ze ook geen genoeg te nemen. Een natie heeft volgens Nussbaum behoefte aan meer dan respect, een natie heeft behoefte aan een hart. Zonder plaats voor alledaagse emoties en verwondering, zo concludeert ze, kun je maar beter ergens anders gaan wonen.

Toch, zo luidt mijn stelling, heeft Tasioulas een punt. Nussbaum vraagt hier wel degelijk 'meer' dan ze doet voorkomen. Hoe enthousiast ik haar uitnodiging ook accepteer, ik betwijfel of Nussbaums ideaal van een burger in de geest van Tagore, Whitman en Mozart zich leent voor opname in Rawls' overlappende consensus. Die consensus, zo stelde zij eerder, is niet gegrondvest op een overheersende doctrine over de betekenis en de grond van het leven. Daartoe moeten politieke principes beschikken over twee eigenschappen. Hun reikwijdte moet beperkt zijn: ze mogen alleen gericht zijn op essentiële politieke rechten en de status van burgers. En hun fundering moet niet te diepgaand zijn in de zin dat ze door controversiële claims worden gerechtvaardigd. Nussbaums ideale burger en haar stelling dat publieke emoties intrinsiek waardevol zijn, zijn mijns inziens niet geschikt als politiek ideaal van overlappende consensus. Haar ideaal is noch dun noch beperkt. Haar

²⁵ Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos p. 371

²⁶ Tasioulas, J., *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 2*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014, https://www.youtube.com/watch?v=Xz8vUjFLIFA&index=2&t=9s&list=PLIj0wpjYaMR9_WVO7GyX0UOu4Kk-ekoZH

ideale burger heeft een persoonlijke houding ten aanzien van emoties en hoe een emotioneel leven geleefd zou moeten worden: de liefde als een 'way of life'²⁷. Nussbaums burger staat ervoor open om te worden uitgedaagd om zijn grenzen te verleggen, om offers te brengen, om zijn angst voor het leven met al zijn hobbels te overwinnen en om het avontuur dat het leven kan zijn te verkennen. Nussbaums burger durft, ook tegen de stroom in, optimistisch en vol hoop worstelend te falen in het vertrouwen dat hij over zijn fouten met anderen hartstochtelijk kan lachen. Nussbaums ideale burger is een burger die hard wil werken om zijn noodlot op een wijze te sublimeren waarin er aandacht en ruimte is voor het tragische besef dat wij en onze idealen kwetsbaar zijn en dat wij altijd zullen worstelen met die kwetsbaarheid die zo eigen is aan mens zijn. Haar cognitieve opvatting van emoties en waardering van de liefde als dé emotie bij uitstek om een rechtvaardige samenleving te realiseren zijn diepgaander en controversiëler dan past binnen Rawls' criteria.

Nussbaums ideale burger is voor velen, mijzelf inclusief, een beeld dat inspireert en enthousiasmeert. Maar haar ideaal vraagt om acceptatie van de liefde voor het onvolmaakte als 'way of life' die niet voor iedereen 'gewoon aantrekkelijker' is als ideaal dan het ideaal van de brave burger die uit plichtsbesef handelt. Dat laatste ideaal, zo denk ik, is hoe kleurloos en minder spannend ook, voor menig Nederlander vanzelfsprekender in onze 'Doe maar normaal' samenleving. Het is vooral nog eenvoudiger om tot consensus te komen over het minimaal vereiste respect in een natie, dan over of de veelomvattende liefde daaraan ten grondslag ligt. 'De strijd om emoties' die gaande is, pleit voor terughoudendheid om met Nussbaum mee te gaan in haar veronderstelling dat publieke emoties en de liefde in het bijzonder intrinsiek waardevol zijn en dat dat 'gewoon' onderwerp van overlappende consensus kan zijn. Of, zoals Tasioulas het stelt: 'In embracing Rawlsian liberalism, Martha makes needless trouble for her important claims'²⁸.

Dat brengt ons naar een instrumentalistische visie van publieke emoties als een Zwitsers zakmes en de tragische reflectie op de rol die techniek in ons leven speelt. Nussbaum pleit, zo zou je het kunnen stellen, voor het belang dat de techniek van emotiemanagement kan hebben voor de bescherming van de principes van de liberale politiek. Haar hoop dat deze techniek ons verder brengt is niet blind: ze is de eerste om te erkennen dat het geen zaligmakende techniek is en dat we in de toepassing ervan ook verkeerde keuzes kunnen maken. Ook over de rol die deze techniek speelt is ze realistisch: het draagt bij aan de realisatie en bescherming van de liberale politiek, maar 'beheersen' kunnen we emoties niet. Of, Jos de Mul indachtig, we zijn er ook speelbal van.

In dat perspectief past een kritische kanttekening bij Nussbaums verkenning over hoe de politiek de kunsten in kan zetten ter verwezenlijking en bescherming van haar idealen. Daarin lijkt terughoudendheid op zijn plaats als het, hoe succesvol het ook kan zijn, de inzet door de politiek van de kunst om compassie te triggeren betreft. Jeff Koons gaf in een recent interview met *De Volkskrant* aan dat kunst voor een politieke zaak wat hem betreft geen kracht 'kan' hebben. Hij wijst de stelling dat kunst mensen zou moeten leren om kritisch na te denken, om opstand en ondermijning te bevorderen stellig af. 'Nee. Iedere kunstenaar moet de vrijheid hebben zelf te bepalen welke van zijn gevoelens en inzichten van nut zijn voor de maatschappij'²⁹. Koons pleit voor de kracht van de

²⁷ Greenstreet, R., 'Q&A Martha Nussbaum', *The Guardian*, 27 Oktober 2007

²⁸ Tasioulas, J., *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 2*. London: UCL Laws, Published 9 december 2014,

²⁹ Michaelsen, S., (2017) *Jeff Koons. 'Voor mij is het glas altijd vol'*, *Volkskrant Magazine* nr. 832, pp. 14-20

oprechtheid en autonomie van zowel de kunstenaar als het kunstwerk. Een oprechtheid en autonomie, die ondermijnd kunnen worden door de politieke cultivering ervan waarin de liefde centraal staat. Nussbaums verkenning van de mogelijkheid om kunstenaars uit te nodigen om schone werken ter ondersteuning van de publieke zaak te creëren wordt door kunstenaars als Koons opgevat als een uitnodiging aan de kunstenaar om zijn autonomie voor de publieke zaak op het spel te zetten. Kunst is leven. En kan daarin toevallig een brug slaan tussen het persoonlijke en het politieke. Nussbaums uitnodiging zal aanslaan bij kunstenaars die haar ideaal van burgermanschap omarmen. En stuit op weerstand bij kunstenaars die dat ideaal niet omarmen en die in haar uitnodiging een bedreiging ervaren van de autonomie van hun kunstenaarschap en hun kunst. De brug die de kunsten ter verwezenlijking en bescherming van de idealen van de liberale politiek kunnen slaan zal veel eerder van 'onderaf' en 'toevallig', dan van 'bovenaf' en 'op uitnodiging' succesvol zijn. De rol, die de politieke cultivering van publieke emoties daarbij als succesvolle techniek kan hebben, is mijns inziens veel meer gelegen in het creëren van ruimte voor kunstenaars en toegang tot kunst in onze samenleving, dan dat het wenselijk is dat de natie kunstenaars uitnodigt om haar idealen uit te dragen.

Nussbaum, zo kunnen we ten aanzien van haar tweede demon concluderen, verhoudt zich complex tot de door haar in 'Politieke Emoties' geopperde techniek om het politiek liberalisme te beschermen. Enerzijds is zij doordrongen van het besef dat een instrumentalistische visie op publieke emoties de meest pragmatische is. Daarbij erkent ze de tragische dimensie van emotiemanagement als techniek. Anderzijds heeft ze een sterke voorkeur voor een opvatting van publieke emoties als intrinsiek waardevol met daarin een centrale rol voor de liefde die op weerstand stuit.

Waardoor wordt die complexe verhouding veroorzaakt? Tasioulas³⁰ denkt dat de oorzaak is gelegen in de verbinding die Nussbaum wil maken tussen haar cognitieve emotietheorie en haar werk in de politieke filosofie waarin Rawls' liberalisme een belangrijke rol speelt. Nussbaums cognitieve opvatting van emoties en haar waardering van de liefde als de belangrijkste emotie om een rechtvaardige samenleving te realiseren zijn diepgaander en controversiëler dan past binnen Rawls' criteria. Het cultiveren van onze menselijkheid via de liefde laat zich niet zonder meer omarmen in Rawls' overlappende consensus: daarin is alleen plaats voor een mager politiek concept zonder controversiële stellingen over wat waardevol in het leven is. Maar Nussbaum, zo stelt Tasioulas³¹, heeft Rawls' liberalisme niet nodig om haar claim in *Politieke Emoties* te onderbouwen. Hij pleit ervoor dat ze het restrictieve Rawlsiaanse, Amerikaanse liberalisme verlaat ten faveure van een meer Milliaanse, continentale vorm van liberalisme dat zijn wortels heeft in het Griekse concept van eudemonisme en dat wel compatibel is met Nussbaums opvatting dat publieke emoties intrinsiek waardevol zijn. In reactie op Tasioulas geeft Nussbaum aan hem erkentelijk te zijn voor zijn scherpzinnige kritiek en voor de uitdaging waarvoor hij haar stelt. Maar vindt ze het voor afscheid

³⁰ Tasioulas, J., *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 2*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014, https://www.youtube.com/watch?v=Xz8vUJFLIFA&index=2&t=9s&list=PLIj0wpjYaMR9_WVO7GyX0UOu4Kk-ekoZH

³¹ Tasioulas, J., *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 2*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014, https://www.youtube.com/watch?v=Xz8vUJFLIFA&index=2&t=9s&list=PLIj0wpjYaMR9_WVO7GyX0UOu4Kk-ekoZH

nemen van het Rawlsiaanse liberalisme te vroeg: 'I will continue to try to respond to your critique and I will try to do that in later work³²'.

VIII Emotiemanagement: over onze worsteling om het onvolmaakte te omarmen.

Daarmee komen we terug bij de vraag die ik stelde in mijn inleiding. Wat vind ik van Nussbaums uitnodiging om onze kwetsbare liberale democratie te beschermen? Is emotiemanagement, politieke cultivering van publieke emoties, het antwoord?

Wat aanspreekt is Nussbaums realistische houding. Een ideale samenleving met ideale mensen bestaat niet. Dat sluit niet uit dat mensen idealen hebben die richting geven en ons kunnen motiveren. Idealen zijn echt in de zin dat ze onderdeel uitmaken van onze menselijkheid en onze dagelijkse politiek. Een goed ideaal aldus Nussbaum aanvaardt de mens daarbij zoals die is: een wezen dat iets voelt, dat eindig en kwetsbaar is. Maar of haar ideaal van de burger in de traditie van Tagore, Whitman en Mozart een vanzelfsprekend voorwerp van overlappende consensus is? Kunnen we op voorhand uitsluiten dat er burgers zijn die zich hier niet toe aangesproken voelen en er in het politieke domein de voorkeur aan geven zich alleen plichtsgetrouw te gedragen? Nussbaum heeft dit niet onderzocht, ze veronderstelt dat je niet anders kan dan het burgerideaal mooi vinden. De mogelijkheid tot controverse nodigt uit tot nader onderzoek. Kan Jos de Muls tragische humanisme voorwerp van overlappende consensus zijn? Of is Tasioulas' suggestie om Rawls' liberalisme te verlaten een beter alternatief?

Doet Nussbaums opvatting over politieke emoties recht aan de zorg die het liberalisme had over het behoud van vrijheid en autonomie bij cultivering van politieke emoties? De samenleving die ze voor ogen heeft is een vorm van politiek liberalisme waarin het politieke domein beperkt is. En waarin het politieke persoonlijk moet zijn. Kunst, symbolen, tragedies, onderwijs en komedies kunnen daarbij in de benodigde bruggen voorzien. De wet en een sterke kritische cultuur gaan het gevaar van vooringenomenheid tegen. Het antwoord luidt: ja. Nussbaum mag zich dan onvoldoende bewust lijken te zijn dat ook hier haar opvatting van de ideale burger als onderdeel van overlappende consensus nader onderzocht moet worden: haar pleidooi voor emotiemanagement in het publieke domein met behoud van een kritische cultuur is sterk. Het is, zoals ze zelf ook beaamt, niet zaligmakend. Het is een waardevolle en noodzakelijke aanvulling op de eenzijdige focus op wet- en regelgeving die uitnodigt tot nader onderzoek.

Ondermijnt de samenleving de kritische vrijheid niet als ze specifieke emoties aanmoedigt ten koste van andere emoties? Dat lijkt niet het geval nu juist die kritische vrijheid ermee wordt gestimuleerd. Daarnaast mag er geen sprake zijn van dwang: het staat je vrij om de uitnodiging om mee te doen af te slaan. De samenleving die de kritische geest beschermt is nog steeds een samenleving die zich inspant om haar idealen te verwezenlijken. Het is geen neutrale samenleving en dat is ook niet nodig:

³² Nussbaum, M.C., *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 2*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014, https://www.youtube.com/watch?v=Xz8vUjFLIFA&index=2&t=9s&list=PLIj0wpjYaMR9_WVO7GyX0UOu4Kk-ekoZH

ze kan nog steeds standpunten innemen en verdedigen zolang ze daarbij maar geen mensen de mond snoert die een afwijkende mening hebben. Daarbij stelde ik vast dat Nussbaums emotie-theorie aan revisie toe is omdat zij onvoldoende aandacht schenkt aan het voortschrijdend inzicht uit de wetenschappen dat het lichamelijke element wel degelijk een noodzakelijke voorwaarde voor emotie is. Het valt vanuit dat perspectief niet uit te sluiten, dat dit leidt tot een herwaardering van emoties met een minder centrale rol voor de liefde dan Nussbaum voorstaat. Ook 'negatieve' emoties als woede, schaamte, schuld en afgunst kunnen een constructieve rol spelen aldus enkele van haar critici³³. Daarnaast dient de liefde niet te worden overschat, zo luidt een andere tegenstem. Srinivasan³⁴ stelt dat compassie weliswaar een constructieve manier mag zijn om gezamenlijk naar de toekomst te kijken, maar dat juist die pragmatische houding soms onvoldoende recht doet aan de behoefte om pas op de plaats te maken en stil te staan bij erkenning van aangedaan institutioneel onrecht. Een oprecht excuus waarin tijd voor erkenning van schuld, schaamte, onmacht en onverschilligheid wordt gemaakt, is op zichzelf ook en soms zeker zo waardevol als de bereidheid om onrechtvaardigheid aan te pakken.

Is er nog wel een rol weggelegd voor de publieke cultuur die Nussbaum voor ogen staat als het politieke domein zo beperkt en mager is dat het zich alleen bemoeit met die onderdelen die relevant zijn voor de politiek en dat het zich niet uitspreekt over metafysische kwesties die de natie verdelen? Nussbaum toont met treffende voorbeelden uit de geschiedenis aan dat mensen verenigd kunnen worden door de kracht van kunst en symboliek, poëzie en gedeelde rouw zonder dat dit ten koste gaat van de heterogene samenleving. Als middel kan de politieke cultivering van emoties slagen. Maar met haar pleidooi voor een opvatting van publieke emoties die verder gaat dan een Zwitsers zakmes en waarbij emoties intrinsiek waardevol zijn gaat ze erg kort door de bocht. Ze beargumenteert dit aan de hand van een ideaalbeeld van de burger waarbij niet alleen het gedrag, maar ook het innerlijk van die burger een relevante rol speelt. Haar natie en burger hebben behoefte aan een hart. Hoe aantrekkelijk ik dat perspectief ook vind, het behoeft - zoals Nussbaum zelf ook erkent in reactie op Tasioulas - nader onderzoek of dat ideaal past in een mager concept van overlappende consensus.

IX Conclusie

Nussbaum biedt een rijk pleidooi voor het belang dat politieke cultivering van publieke emoties kan hebben voor de realisatie en bescherming van de idealen van een kwetsbare liberale samenleving. Dat is mogelijk, zo toont ze met veelzijdige voorbeelden aan, zonder dat dit ten koste gaat van het behoud van vrijheid en autonomie bij de cultivering van politieke emoties.

Aan de hand van *Prometheus Geketend* onderzocht ik hoe Nussbaum zich verhoudt tot de door haar voorgestelde techniek van emotiemanagement. Gevraagd naar of Nussbaums perceptie van emoties

³³ Voorbeelden van die critici zijn: Letsas, G. in *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 4*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014 *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions*; Sharon R. Krause (2014), 'The Liberalism of Love', *The University of Chicago Law Review*, Chicago: (81:833) pp. 833-849

³⁴ Srinivasan, A. in *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 3*. London: UCL Laws, Published 9 December 2014 *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions* en Srinivasan, A. (forthcoming) in *Political Emotions: Towards a Decent Political Sphere*, Palgrave MacMillan http://users.ox.ac.uk/~corp1468/Research_%26_Writing.html

de juiste is, leert het emotiedebat dat revisie van Nussbaums emotie-concept wenselijk is nu voortschrijdend inzicht van de wetenschappen uitwijst dat het lichamelijke wel degelijk een onderscheidende rol speelt in ons concept van emoties. Het accent ligt bij Nussbaum teveel op het cognitieve element van emoties. Daardoor is er te weinig aandacht voor precies de lichamelijke waarvan ze zo treffend signaleert dat die een cruciale rol speelt in de wijze waarop wij anderen uitsluiten.

Ook de centrale rol die bij de cultivering van publieke emoties voor de liefde is weggelegd wordt betwist nu 'negatieve' emoties als woede, schaamte, schuld en afgunst evenzo een constructieve rol kunnen spelen. De liefde dient niet te worden overschat, zoals uit het voorbeeld van Srinivasan bleek. Ook hier is 'de strijd om emoties' nog niet beslecht.

Ten slotte onderzocht ik of er een verklaring kan worden gegeven voor Nussbaums worsteling met de vraag of de cultivering van publieke emoties dient te worden beschouwd als een Zwitsers zakmes of ook als intrinsiek waardevol. Nussbaums ideaalbeeld van een burger in de geest van Mozart, Tagore en Whitman kan bij de cultivering van publieke emoties inspirerend zijn. Maar of dit ideaalbeeld ook 'dun' en 'smal' genoeg is om onderdeel uit te kunnen maken van Rawls' overlappende consensus wordt door critici als Tasioulas overtuigend betwijfeld. Dat laat ons voorlopig achter met emotiemanagement als techniek ter stabilisatie en promotie van het politieke liberalisme.

Onze valkuil, zo laat Jos de Mul zien, bij het accepteren van Nussbaums uitnodiging om publieke emoties politiek te cultiveren is onze blinde hoop en de rol die de techniek speelt in ons leven. Nussbaums pleidooi vraagt om een houding ten aanzien van onszelf en het leven die niet vanzelfsprekend is. Het vraagt om erkenning van de kwetsbaarheid van onze liberale democratie en om het verlaten van het perspectief van de maakbaarheid van onze samenleving en de 'blinde hoop' dat publieke cultivering van emoties als techniek 'hét' antwoord kan zijn voor de bescherming van de liberale politiek. Publiek emotiemanagement als techniek is een nog behoorlijk onontgonnen terrein. We zien de mogelijkheden, maar beheersen doen we die techniek niet. We maken er zelf onderdeel van uit in hoe intens emotioneel we ons leven leiden.

Nussbaum erkent deze tragische dimensie die aan publiek emotiemanagement als techniek kleeft. Het is haar verdienste dat ze met *Politieke Emoties* als een ware tragisch humaniste haar compassie voor onze worsteling met onze kwetsbaarheid en onvolmaaktheid in het persoonlijke en politieke domein binnen én buiten de filosofie op een wijze heeft weten te agenderen die anderen uitnodigt het gesprek daarover in de traditie van Mozart, Tagore en Mill te voeren. Een mooi voorbeeld van dat laatste is de keus van regisseur Ivo de Wijs om Schillers *Maria Stuart* vanuit Nussbaums perspectief van veelomvattend mededogen uit te voeren³⁵. Nussbaum heeft, zo luidt mijn conclusie, met *Politieke Emoties* het belang van de politieke cultivering van publieke emoties stevig en inspirerend op de kaart gezet.

³⁵ Flyer Toneelgroep Amsterdam (2014) URL https://tga.nl/media/68801/1415_ms_bro.pdf

Literatuurlijst

Aeschylus. *Prometheus Bound*. <http://classics.mit.edu/Aeschylus/prometheus.html>

Bogers, C. (2017), *Domesticatie van mijn noodlot, de tragiek van onderwijsmanagement*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Wijsbegeerte (essay)

Damasio, A.R. (2003) *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Greenstreet, R., 'Q&A Martha Nussbaum', *The Guardian*, 27 Oktober 2007
<https://www.theguardian.com/theguardian/2007/oct/27/weekend7.weekend>

Krause, S.R. (2014), 'The Liberalism of Love', *The University of Chicago Law Review*, Chicago: (81:833) pp. 833-849

Lefevere, M. (2008), *De Strijd om Emoties. Waarom een reductie van emoties tot louter gedachten geen correcte analyse biedt voor ons emotioneel leven*. Gent: Universiteit van Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte (masterthesis).

Michaelsen, S., (2017) *Jeff Koons. 'Voor mij is het glas altijd vol'*, *Volkskrant Magazine* nr. 832, pp. 14-20

Mul, J. de (2014). *De Domesticatie van het Noodlot*. Rotterdam: Lemniscaat

Nussbaum, M.C. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo Anthos.

Nussbaum, M.C. (2004). 'Emotions as Judgments of Value and Importance' in Solomon, R.C. (2004). *Thinking about Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford: Oxford University Press pp. 183-199

Nussbaum, M.C. *The Election of 2016, Powerlessness and the Politics of Blame*, DU Center for Middle East Studies, Published 14 February 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=3vunvFxMLuk>

Nussbaum, M.C., Letsas, G., Tasioulas, J., Srinivasan, A. en anderen in: *Why Love Matters for Justice: Martha Nussbaum's Political Emotions // Workshop Session 1-5*, London: UCL Laws, Published 9 December 2014,
https://www.youtube.com/watch?v=anK8IPxnwK0&list=PLIj0wpjYaMR9_WVO7GyX0UOu4Kk-ekoZH&index=6

De Sousa, R. (2013), 'Emotion', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
<https://plato.stanford.edu/entries/emotion/>

Srinivasan, A. (forthcoming) in *Political Emotions: Towards a Decent Political Sphere*, Palgrave MacMillan
http://users.ox.ac.uk/~corp1468/Research_%26_Writing.html

Toneelgroep Amsterdam - Flyer Toneelgroep Amsterdam (2014) URL
https://tga.nl/media/68801/1415_ms_bro.pdf

Willemsen, M. (2010), *Denkbewegingen. Inleiding in de Filosofie van de Emoties*. Amsterdam: Ambo Anthos Uitgevers